Юрію Кондуфорові

Як Гаваа вгадував путь, капітан Бояр не міг збагнути. Безмежний степ, ледь освітлений тьмавим місяцем, що покрадьки прозирав крізь попелясто-чорні холодні хмари, стелився навсібіч з такою вбивчою одноманітністю, що годі було й думати зачепитися тут за щось оком. Ні деревця, ні кущика, сухий сніг під колесами, десь ледь помітний горбик, там мовби улоговина, газик їхній то підстрибне, гуцикне, то легко скотиться вниз, то насилу вичалапкається по слизькому схилу, але куди тут їхати, де шукати сліди, як знайти сомон — самотнє далеке стійбище,— цього Боярові ні уявити, ні знати, ні вгадати.

А Гаваа їхав монгольським степом, ніби вулицею великого міста, обставленою знаками, світлофорами і доброзичливими регулювальниками. Ще й мугикав собі під ніс пісеньку. Щоправда, пісенька з одного слова, але хіба то важить?

— Однак головне в пісні не скільки слів, а скільки думок,— пояснив він каштанові, коли той подивувався такому, сказати б, обмеженому співові.

— Але ж у тебе тільки одне слово. Які ж там думки?

— Одне? А яке слово, товаришу капітан! Бамбуйка! Розумієте?

— Що це таке?

— Річка.

— Річка? Тоді до чого ж тут пісня?

— А що таке річка? Річка — це коли кінчається сухий степ, коли починаються зелені тінисті ліси, коли тайга і глибокі сніги, а в тайзі — ведмеді, лосі, кабани, соболі, може, й тигр Є. Ось яка пісня!

Обидва були в кожушках, у валянках, в хутряних рукавицях, бо в газику майже як і в степу — не надихаєш, не нагрієш. Переднє скло замерзало зсередини, обростаючи товстим шаром інею, і Бояр знай протирав його торбинкою з сіллю, стежачи, щоб прозоре віконечко було бодай перед очима у водія. Гаваа сміявся.

— Однак мені й дивитися не треба, вгадаю дорогу наосліп.

— Тут такий степ, що й не людина його може знати, а хіба що він людину,— сказав роздумливо Бояр.— Степ просторий, а людей мовби й немає в ньому. Мало людей.

— Мало? — здивувався Гаваа.— Однак хто зібрав кожушків і валянок для п'ятнадцяти тисяч червоноармійців, для цілої дивізії? Хіба не арати? А хто подарував фронту танкову колону "Революційна Монголія"? А хіба маршал Чолбайсан не передав маршалу Сталіну два мільйони тугриків для ескадрильї "Монгольський арат"? Де беруться тугрики? їх дають люди. Отож є люди в монгольських степах. Хіба ти їх не бачив, товаришу капітан? І хіба не приймав у аймаках у фонд допомоги вашій армії коней, верблюдів, овець і кіз?

— Не можу звикнути до зим у цих степах,— зітхнув Бояр.

— Взимку над степом літають духи зла,— пояснив Гаваа,— сім'я збирається в юрті, господар приносить аргалу, розпалює вогнище, і духи зла відлітають.

— А хто опиниться в степу, як оце ми?

— Однак" монгол не лякається. Зима дає йому силу. А літа він не любить. Влітку все ліниве: люди, звірі, трава.

— Ще не зустрічав я тут вовків,— сказав Бояр.— Вовки в цих степйх водяться?

— Однак вовки є. Худоби багато — багато вовків. На м'яку траву — жорстоке сонце. Завжди так.

— Я чув, ніби у вас є легенда, що дух Чингісхана після його смерті вселився у велетенського хижого вовка і що той вовк досі десь блукає монгольськими степами. Ти чув про Чингісхана, Гаваа?

— Однак чув. То не монгол.

— Як-то? Я вчитель історії, знаю.

— А що ти знаєш, товаришу капітан? Бачиш, які монголи? Добрі й прості А цей народився, як вовк. Перегриз усіх своїх. Братів, родичів, матір свою, сина свого найстаршого Джучі вбив тільки за те, що той не став такий жорстокий серцем, як він сам. А тоді пішов у інші землі, на інші народи. Однак не траву нюхати пішов.

— Це я знаю.

— Малим Чингісхан боявся собак. Може, й вовком став, бо ж вовки найбільше бояться собак. Бояться і ненавидять. А він був і собака, і вовк.

Бояр мовчав. Міг би розповісти Гаваа про Калку і про спалений Київ, про те, як у Середній Азії за три роки орди Чингісхана знищили стільки, що не вдалося відновити того й за шістсот років, про те, як помстився кривавий Темучжин афганському городу Баміану, де випадковою стрілою вбитий був улюблений його онук, син Чагатая, Мутукен. Коли Баміан взяли, Чингісхан звелів, щоб убивали будь-яку живу істоту з будь-якого роду людей і будь-якої породи скотини, диких тварин і птахів, не брали жодного полоненого і ніякої здобичі.

Та хіба тільки Чингісхан? Александр Македонський за смерть Гефестіона теж платив спустошеннями і масовими вбивствами. А фашисти в своєму озвірінні перевершили найкривавіших убивць.

Може, Гітлер — це породження міазмів і падалищ Європи, але тоді як же міг з'явитися в цих вільних і дико прекрасних степах Чингісхан?

— Як же могло статися, що монгольська мати народила такого страшного чоловіка? — вголос подумав Бояр.

— Однак хіба то матері народжують таких людей? — спокійно мовив Гаваа.

— А хто ж?

— У Чингісхана був шаман Кокочу. Страшний чоловік. Сніг під ним розтоплювався, коли він сідав, пара била до самого неба, слова його були теж як та пара з розтопленого снігу. Він кричав Темучжинові: "Бог повелів, щоб ти став повелителем світу!" Згодом Темучжин убив і Кокочу, бо шаманів треба вбивати. Та слова їхні повзуть, мов змії.

— Шаманів убивають за те, що вони помагають прийти до влади,— сказав Бояр.— Не вб'єш — вони так само добудуть владу іншим. Ти знаєш, як помер Чингісхан?

— Однак звідки мені знати?

— Він не вірив, що має колись померти, і шукав способів для життя вічного. І що більше вбивав людей, то дужче хотів жити вічно. Не хотів знати тої простої істини, що коли* вбиваєш інших, то водночас укорочуєш і власне життя. І ось коли вже був старий і знесилений походами і злістю, почув, що в Китаї є даоські ченці, учні великого мудреця Лао-цзи, які знають таємницю безсмертя. Сам Лао-цзи прожив понад двісті років і міг би жити й ще, але втомився і відійшов до предків, лишивши своїм учням мудрість і знання вічності. Тривалість їхнього життя залежить від глибини пізнання всього сущого і від неухильного дотримування пізнаного. Чингісхан був у далекому, поході на річці Джейхун, там він упав з коня, і вперше перед ним з'явилася смерть, і він злякався і послав до Китаю по лаоського ченця Чан Чуня, який знав таємницю безсмертя. Чан Чунь довго йшов до Чингісхана, сподіваючись, що зможе вмовити цього кровожерного чоловіка припинити війни і повернути мир людям. Він знайшов цього повелителя війни і миру, життя й смерті немічного й зляканого, хоч і далі оточеного пишнотою й покірливістю, вдень і вночі пильнованого кешиктенами — головорізами, закутаного в коштовні хутра, у лисячій шапці з соколиним пером, у чоботях з носками, схожими на свиняче рило. Чингісхан спитав Чан Чуня: "Ти знаєш таємницю безсмертя?" Той відповів: "Є засоби берегти своє життя, але немає ліків безсмертя". Чингісхан відпустив даосів з щедрими дарунками, в зарозумілості своїй вирішивши, що він понад усіма мудрецями. Вони не обіцяли йому безсмертя, а він вірив, що знайде його в нових війнах і в нових убивствах і нищеннях, тому і пішов на тангутів, з якими бився все своє життя. Там, під стінами столиці тангутів Сі Ся,

знов скинув його на землю кінь, і знов умирав Чингісхан, тепер уже по-справжньому, але знов вимагав од своїх синів і полководців крові й смертей, смертей і крові, так ніби хотів відплисти в її страшних потоках у ту вічність, до якої так прагнув своїм жорстоким серцем. Там він і помер в п'ятнадцятий день середини осені року свині, що по-нашому означає двадцять дев'яте серпня тисяча двісті двадцять сьомого року. Могила його там, де він вмер, але тіло, за його заповітом, перенесли в Монголію на гору Бурхан-Халдун, убиваючи всіх по путі, щоб ніхто не знав і не відав. Кривава тінь над землями, криваві символи його похорону. Живий дух цього кривавого чоловіка зник, а дух нищення й жорстокості далі летить над світом. Чингісхан хотів, щоб поклонялися духові його, а не тілу. А дух свій передав хижому вовку. Ти чув про це, Гаваа?

— Однак як не чути? Від гори Бурхан-Халдун до пониззя ріки Онон, де народився Чингісхан, шість днів путі. Під соснами, над долинами, де течуть Онон і Керулен, може, й досі лежить той кривавий чоловік. А хіба ми від нього? У нас є священні книги, вони записані на дереві, на шкірі, на папері і на золотих таблицях. Ніхто не писав на золоті, а бідні монголи писали! І що там сказано? Там сказано: "Хай не розстануться всі розумні істоти з радістю без страждань". І ще сказано там: "Єдине коло нашої взаємної туги і любові". А тоді й таке: "Спаси нас, охоплених потопом круговерті перевтілень".

— Ага,— майже зраділо вигукнув Бояр,— то, виходить, ви таки вірите в перевтілення? А коли так, то легенда про те, що дух Чингісхана вселився у велетенського хижого вовка...

Гаваа вирішив, що сказав уже й так задосить, і знов затягнув свою безконечну пісню з одного слова: "Бамбуйка-а-а... Бамбуйка!"

А Бояр теж, сказати б, втомився від розмов про криваву історію. Що йому Чингісхан і його вовчий дух? Хіба не мав досить власних клопотів? Вперто писав рапорти з проханням відправити на фронт, в діючу армію, але відповідь була та сама: "Виконуйте службу на визначеному вам місці". Та й який з нього фронтовик? То тільки Гаваа називає його "товариш капітан", а він же простісінький собі інтендант. Закінчиться війна, переможці хвалитимуться орденами й медалями, а він? Хіба що кіньми й верблюдами, які збирав у цих пустельних степах і посилав у фонд Перемоги?

— Однак,— спокійно промовив Гаваа,— ось ми поговорили про нього, а він уже й тут.

— Хто? — стрепенувся Бояр.

— Однак вовк. І не вовк, а цілий Чингісхан! Скільки я їх бачив, а такого — ніколи!

Бояр мерщій став терти торбинкою з сіллю скло перед своїми очима, але в темній порожнечі нічого не зміг побачити. Чорний степ, чорний сніг, чорні безвісті.

— Та он же, он він! — вигукнув Гаваа.— Я йому присвічу! Однак від фар він уже не втече нікуди!

Тільки тоді Бояр побачив далеко попереду, там, де світло щезало в темному мороці, щось невиразне, безладні пере-стриби, дикий, злий гін.

— Справді вовк? — майже зраділо вигукнув він.

— Однак,— покашляв вдоволено Гаваа.

—

— Але він утікає?

— Біжить швидше, ніж машина.

— Може, з карабіна його?

— Доженемо.

— Але ж він швидше?

— Однак вовк довго не бігтиме, стомиться, а машина залізна. Та ще полоскочу його фарами...

Досі ніч була, сказати б, суцільна для них обох і для їхньої машини. Долання простору, темряви, морозу — одноманітність і монотонність, навіть страх заблукати або розбити машину на бездоріжжі відсунувся зовсім далеко, а може, то вони його просто відганяли то неквапливою розмовою, то повільними думками, то звичайнЬю собі мовчанкою, коли вже й не думаєш ні про що, а тільки завчено робиш те, що треба.

Тепер ніч мовби розполовинилася. їхня машина, завиваючи мотором, видзвонюючи залізяччям, стогнучи, вири-плюючи, захлинаючись холодним вітром, летіла в короткому чотирикутнику простору, освітленому фарами, і в тому вузькому чотирикутнику чорно сріблився сніг і попеляста імла то сердито підстрибувала перед машиною, то знов падала на неї звідусіль, так ніби грозилася не пустити^ далі, поховати навіки серед цього мовчазного безмежжя. А там, де кінчалося кволе світло фар і де одразу починалася різка грань страшної чорноти, велетенська сіро-бура потвора гнала попереп себе ніч, темряву, пітьму, билася об неї ногами, грудьми, всім

потужним тілом, і з кожним її пере-стрибом стрибала й пітьма, і світло ніяк не могло наздогнати її чи бодай наблизитися на вузьку смужку.

— Ох, і жене! — майже з захватом вигукнув Бояр.

— Проти вітру пре,— кинув спокійно Гаваа.

— Заведе нас геть убік.

— Однак степ просторий. Завернемо, коли треба.

— І довго він так бігтиме?

— Однак, може, й цілу ніч.

— Та ти що? Не будемо ж ми за ним отак до самого ранку!

Гаваа нічого не відповів. Капітан надто балакучий. І нетерплячий. А в цих степах треба бути терплячим. Коли почав якесь діло, доводь до кінця. Женешся — не спускай з ока. Втікаєш — не озирайся. Он як той вовцюган. Бо хто озирається, той гине. І в бою, і в житті.

Возк ще довго гнав поперед себе темряву, не підпускаючи до неї смертельного для нього світла. Поки не вичерпав сили, мчав велетенськими скоками невтомно, запекло, з понурою загрозливістю, втомившись, став метатися в боки, крутитися по-собачому, підставляючи під світло то один бік, то другий, але не озирався жодного разу, хоч уже частина його тіла опинилася в світляному просторі, і хоч як він норовив затягнути, сховати все своє довге тіло в пітьму, тіло мовби ще більше видовжувалося до світла, і незабаром в темряві борсалася тільки величезна вовча голова, а тоді стала

висуватися звідти й вона, знов закрутився звір безпорадно й знесилено, і Гаваа спокійно сказав:

— Однак тепер ми його вдаримо.

Темряви вже не було. Ніч знову з'єдналася обома своїми половинами, тепер у просторі панувала мерехтлива сірість, щось змертвіле, кладовищенське, ні світло, ні темрява, невиразність, непевність для землі, для снігу, для повітря й для неба, для людей і для всього живого, та не для машини, яка всім своїм упертим залізом насувалася на смертельно виснаженого звіра невідворотно, неминуче, як нещастя й загибель.

В останню мить вовк таки зробив те, що забороняли йому дикі закони тисячоліть: він озирнувся. Може, щоб огризнутися, в останньому відчаї ввігнати зуби у ворога, може, в спробі налякати, зупинити й перепинити остаточне і тим порятуватися? Та цим тільки безнадійно згубив себе. Бо поки озирався, забув про своє тіло, забув кинути його вперед, гнати далі й далі, і воно враз обважніло, збезвладніло, втратило увесь сприт і хижу досконалість, вже воно ніби й не належало звірові, не було геніальним витвором природи, де залізна сила м'язів поєднується з таким вигостреним чуттям, яке спроможне вловлювати тремтіння променів найвіддале-ніших зірок,— тільки незграбна купа маслаччя, обтягнута грубою шкірою в цупкій, як бадилля степових трав, шерсті, зготовлена до загибелі, до смерті, власне, вже мертва, нежива, нікчемна жертва, стерво, прах.

Гаваа оберігав радіатор, тому, коли вовк озирнувся і підставив хлялий свій бік, він уміло вивернув машину так, що вдарив звіра правим колесом, краєм бампера і крилом,— ударило мовби в камінь або в стовбур товстелезного дерева, ударило й прогриміло, вся машина здригнулася всіма своїми

кріпленнями й сув'язями, Бояра кинуло наперед, так що він мало не телепнувся об скло, і винувато поглянув на Гаваа, який спокійно вивертав машину вбік, вимикаючи важіль швидкості.

Капітанові першому б годилося розпоряджатися, керувати подальшими діями, але він ніяк не міг прийти до тями і тільки й здатен був на те, що повторювати все, що робив Гаваа. Той зупинив машину і мерщій відчинив дверцята, Бояр зробив те саме, Гаваа вискочив на сніг і побіг туди, де мав лежати вбитий вовк, капітан кинувся за ним. Фари світили кудись у простір, але світла було досить, щоб побачити вбитого звіра, побачити, який він величезний, хижо страшний навіть після смерті — могутні лапи мовби й далі грабастають пітьму, широчезні камінно-тверді груди готові битися об усе на світі, велетенська пащека з вишкіреними зубами готова розтерзати й проковтнути все живе, помщаточись за свою смерть, не відаючи її і не вірячи в неї.

— Однак взяли! — скомандував Гаваа, беручись за передні ноги вовка і тим самим рятуючи капітана ві^ близькості до отої страшної пащі, отих гострих, як сталь, зубів і темної тяжкої загрози.

Бояр взявся за задні ноги вовка, вони спробували підняти звіра, який зблизька видавався безладною купою маслаччя, вражав виснаженістю, майже цілковитою знищеністю,— насправді ж виявився таким тяжким, ніби примерз до землі.

— Однак, мабуть, не піднімемо? — здивувався Гаваа.

— Я й сам дивуюся,— сказав Бояр.

Вони потягли вовка по снігу, тоді довго приноровлювалися, впихаючи його на заднє сидіння машини, обидва змокріли від поту, і коли нарешті знов зайняли свої звичні місця, то Гаваа навіть зняв рукавиці, розстебнув кожушок і підняв навушники шапки, а Бояр, хоч теж упрів, тягаючи вбитого вовцюру, тільки розслаблено розпростався на сидінні, забувши навіть про свій обов'язок протирати сіллю вітрове скло від обмерзання. Він справді змокрів, але то не був гарячий, радісний піт приємної й корисної роботи, а щось тяжке, холодне, безнадійне, і йому стало ще холодніше в машині, ще дужче дошкуляв мороз, неприємний дрож стрясав усе його тіло, здавалося навіть, що вицокують зуби, і Бояр лякливо позирав на свого водія: чи не чує той цього вицокування?

В машині, може, від того, що відчиняли вони дверцята з обох боків, а чи тому, що вкинули в неї оте страшне, наскрізь проморожене вовче тіло, стало так нестерпно холодно, що Бояр навіть хотів порадити Гаваа, щоб той не дуже розстібався і розманіжувався. Та вчасно збагнув, що навряд чи треба це робити. Бо саме тоді обізвався Гаваа, який досі мовчав, тільки щодуху женучи машину, ніби конче хотів якомога далі відскочити від того місця, де вони наздогнали цього клятущого звіра.

— Завернув уже, куди нам треба? — поспитав його Бояр.

— Гаваа все знає,— відгукнувся той.

Тяжкий вовчий дух заповнював машину. Ставало ще холодніше й неприкаяніше, вовчий дух мовби прагнув витіснити звідси цих самотніх, власне, обмежених у своїх спромогах людей, запановував над ними навіть після своєї смерті, морозячи їх неземним холодом, що виходив з кожної його шерстинки, з його цупкого величезного тіла.

— Не дуже приємний у нас пасажир,— здригаючись, промовив Бояр.— Як гадаєш, Гаваа?

— Однак шубу здобули хоч і для генерала! — безжурно відгукнувся той.

— Ми ж не мисливці. Та чи й треба бути ними?

— Мисливці — святі люди, товаришу капітан. Вони вбивають те, що не дає жити.

— Чому ж вони не вбили колись Чингісхана і не врятували світ від понищення?

— Однак він виявився спритнішим мисливцем. Зібрав довкола себе молодих негідників, а тоді досвідчених мерзотників — і цим здолав увесь світ. Хто міг стати проти нього? Цього вовка наздогнала машина. Я ніколи не бачив такого вовка. Може, то й не звір, хіба я знаю? Однак машина грамотна, а вовк дикий.

— Чингісхан завойовував землі з високою грамотністю,— зауважив Бояр.— Нищив там усе, і знов запановувала дикість.

— Однак, може, й краще, що він був неписьменний? — сбережно докинув Гаваа.

— Яка ж тут радість! — обурився Бояр, а тоді подумав і вжахнувся від того, що відкрилося йому зненацька в щойно почутому від Газаа. Ми звикли вважати хіба ж такими перевагами грамотність, культуру, цивілізованість, а чи справді слід їм тільки радіти, вітати їх, прагнучи ще більших висот і здобутків? Чи все на світі здатне і гідне витримати цю дорогоцінну ношу? І чи потрібна висока цивілізація для отого

дикого звіра, що лежить позад тебе, цілком випадково переможений тобою, вбитий і знищений, а міг би безжально знищити й тебе, не цікавлячись ніякими злетами твоєї думки й витонченістю змислів? Страшно було б уявити кривавого Чингісхана ще й письменним. Хіба не досить мати для цього перед очима Гітлера? Кажуть, перш ніж почати проти нас, проти Європи, проти всього світу фашистську свою війну, він прочитав десять тисяч книжок про воєнне мистецтво усіх часів і народів. Чого ж навчився з них? Хіба що більшого кровожерства? І, може б, слід назавжди заборонити писати й читати книжки, де тільки залізо, кров, смерть?

Коли багато заліза, рано чи пізно проллється кров, неминуче має пролитися. Епохи невігластва і здичавіння настають після поганих володарів, а чи ж обійшлося бодай одне століття без того, щоб не віддати владу якомусь шаленцеві? Чингісхан народився на краю землі, ображений і обділений уже від народження, озлобився душею і ціле життя мстився за це світові, хотів завоювати всі гори, де ховається залізо, і всіх богів, які не знають і не визнають його віри, всі трави для своїх скакунів і всіх скакунів для своїх воїнів. Ну, гаразд. А Гітлер? Молодість провів у одному з найпишніших міст світу, жив у центрі старої Європи, яка задибалася од надміру багатств і розкошів.

У того очі рвали багатства світу цивілізованого.

У цього — дика жадоба до світу неторканого, з невичерпаними багатствами.

Невже так буде завжди? І невже вічно метатиметься по землі хижо ошкірений дух зла і нищення? Невже здичавілі орди знов і знов наповзатимуть на землю і псевдопророки вестимуть на загибель цілі народи?

Вовк, Чингісхан, Гітлер — все сплелося й переплелося, все наповнювало Бояра відразою й здриганням ще дужчим, ніж клятий мороз, що запанував у машині від задубілого звірячого тіла, війна, хоч яка далека звідси, здавалася капітанові ще одворотнішою і незноснішою, і душа його страждала серед цих просторів безнадійно і тяжко, аж до плачу. Навіть звичайної радості мисливця, що вполював велику дичину, не відчував і хотів поспитати Гаваа, чи відчуває її хоч той, і коли так, то чому не заводить своєї "Бамбуйки", але повернув обличчя до водія і закляк у страху вже й не земному, а позасвітньому.

Розділяючи їх обох, розокремлюючи смертельною загрозою, мабуть, ще вагаючись, кого вибрати, на кого кинутися, між ним і Гаваа велетенським смердючим клином нависала вовча мордяка, і шкірилися гострі ікла, і пекельне харчання виривалося з пащі, і бульки горіли десь угорі неземним спопеляючим полум'ям. Вони не вбили вовка, а тільки оглушили, і він оклигав у машині, відринув з запаморочення, знов опанував своє могутнє тіло, звівся на ноги, зіперся на передні сидіння, навис над своїми переслідувачами, як неминуча кара часів.

Бояр не знав, чи відчув воскресіння вовка Гаваа, не міг подати своєму товаришеві жодного знаку, обізватися словом або звуком. Те саме було й з Гаваа. Два молоді, дужі, озброєні чоловіки враз опинилися в безвиході, були геть безрад-ними перед цією втіленою смертю, що в жорстокому спокої нависала над ними, вони не могли ні перемовитися між собою, ні помогти один одному, ні переглянутися, але якась іскра свідомості враз пролетіла між ними, і обидва вивірено до десятої частки секунди, з неймовірною, просто надприродною ощадливістю в рухах одночасно вдарили по ручках автомобільних дверцят і з такою самою мовчазною синхронністю вилетіли на мороз, хряпнувши з обох боків машини дверцятами, за якими лишився вовцюган.

Щоправда, Гаваа перед цим устиг висмикнути з запалювання ключі, але то вже належало до його водійських обов'язків і робилося машинально навіть і не за таких, сказати б, надзвичайних обставин.

Машина прокотилася кілька метрів і стала. Мотор затих, тепер тільки виття вітру над степом та власний спазматичний віддих чувся їм обом, вони мовчки зійшлися позад машини, спробували зазирнути в неї, але нічого не побачили, бо темно і товсто понамерзало на склі.

— Однак рукавиці забув,— сказав Гаваа.

— Рукавиці не голова,— втішив його Бояр.

— Ніколи не бачив такої звірюки. Чи воно вовк, чи що?

— Може, й не вовк.

— Однак що ж тоді?

— Тепер уже й я нічого не знаю. Може, справді дух Чингісхана?

Гаваа не відповів. Може, й вірив у духів зла, що літають над цими степами споконвіку, але ж ті завжди були безтілесні і не окреслювалися точними часовими вимірами, хай навіть і на кілька століть, а цей мав звірячу подобу і хижою витривалістю перевершував усе знане й незнане.

— Однак після такого удару і бик не підвівся б.— Гаваа не приховував свого розгублення, але тепер уже промовчав Бояр, не маючи що казати і так само відчуваючи себе розгубленим, коли й не безсилим.

Знов не змовляючись, як і в машині, тримаючись один одного, вони обійшли машину довкола, потупцяли біля радіатора, який тихо потріскував на морозі, тоді опинилися біля лівих, водійських, дверцят, знов спробували зазирнути всередину, але знов нічого не побачили. Гаваа спробував закурити і виявив, що й цигарки, як і рукавиці, теж залишив у машині. Ще трохи потанцювали, вминаючи сніг біля коліс, і аж тоді Гаваа схаменувся:

— Однак ще трохи — і вода в радіаторі замерзне.

Бояр не питав, що буде далі. Знав і так. Заледеніла машина з вовком усередині, вони на морозі, а довкола в усі боки — сотні кілометрів безлюдного степу. Як старший, мав приймати рішення.

— Казав же тобі: з карабіна,— осудливо промовив він.— Цвьохнули б цього вовцюру — і не мали клопоту.

— Однак карабін у машині.

— Це я знаю. Може, спробувати його з пістолета?

— Однак не видно нічого.

— Але маємо щось робити? Може, давай так. Ти потихеньку відчиняй двері, а я стану навпроти, і як тільки він висунеться, я його в лоб!

— Однак пістолет вовка не проб'є. •

— Та ти що? Камінь пробиває, не те що вовчий лоб! Давай, відчиняй потихеньку!

Вони зготовилися, Гаваа, притиснувшись усім тілом до дверцят, ледь чутно став натискувати на ручку, Бояр з пістолетом у руці закляк навпроти і тепер боявся тільки одного: а що, коли вовк не захоче виходити з машини? Не станеш же виганяти його звідти, як приблудного пса. Та не встиг він цього подумати, як щось клацнуло, гуркнуло, темна сила вдарила його в груди, відкинула далеко вбік, пожбурила на холодний сніг, пістолет вилетів йому з руки, яку, здається, навіть вивернуто було в плечі, Бояр лежав на твердій землі і не знав, живий він чи мертвий і на якому світі. Стогін почувся од машини, тоді сміх, тоді голос Гаваа:

— Товаришу капітан!

— Ну?

— Живий?

— Чуєш же.

— Однак і я живий.

— А де вовк?

— Однак вже нема.

Гаваа підійшов до Бояра, поміг йому підвестися. Якийсь час обидва дивилися в холодну темряву, де мовчки щез велетенський вовк.

— Як дух Чингісхана,— задумливо мовив Бояр.— Знов метатиметься по землі, знов біснуватиметься, а хто його спинить?

— Однак машина замерзає! — гукнув Гаваа і побіг заводити мотор.

Коли вже всілися і рушили, він запалив цигарку, смачно затягнувся, засміявся:

— Однак дверима по зубах! Ніхто не повірить. Ніколи не повірять. У такому просторому степу — і дверима по зубах! Не ми стерегли вовка — він нас стеріг. Хто винен? Гаваа винен!

Бояр, повільно зігріваючись, слухав його слова, думав про добровільне благородство Гаваа, що так легко й охоче брав на себе вину. Як мало на світі людей, здатних на таке.